

EOC
EUROASIAN
ONLINE
CONFERENCES

ENGLAND CONFERENCE

**INTERNATIONAL CONFERENCE ON
MULTIDISCIPLINARY STUDIES AND
EDUCATION**

Google Scholar

zenodo

OpenAIRE

doi digital object
identifier

eoconf.com - from 2024

INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY STUDIES AND EDUCATION: a collection scientific works of the International scientific conference – London, England, 2026. Issue 6

Languages of publication: Uzbek, English, Russian, German, Italian, Spanish

The collection consists of scientific research of scientists, graduate students and students who took part in the International Scientific online conference «**INTERNATIONAL CONFERENCE ON MULTIDISCIPLINARY STUDIES AND EDUCATION**». Which took place in London 2026.

Conference proceedings are recommended for scientists and teachers in higher education establishments. They can be used in education, including the process of post - graduate teaching, preparation for obtain bachelors' and masters' degrees. The review of all articles was accomplished by experts, materials are according to authors copyright. The authors are responsible for content, researches results and errors.

FONETIK-FONOLOGIK SATHNING TIL SISTEMASIDAGI O‘RNI Xakimboyeva O.K.

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti,
Umumiy tilshunoslik kafedrası katta o‘qituvchisi

Xusanova Nilufar Shoxrux qizi

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti,

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilning asosiy sathlaridan biri bo‘lgan fonetik-fonologik sathning strukturaviy-semantik xususiyatlari, tovushlar tizimi hamda fonemalarning tildagi ma’no farqlash vazifalari ilmiy-nazariy jihatdan chuqur tahlil qilinadi va tizimli baholanadi.

Kalit so‘zlar: til sathlari, fonetika, fonologiya, fonema, allofon, prosodika, artikulyatsiya.

Til murakkab va serqirra ijtimoiy-ruhiy hodisa bo‘lib, u o‘ziga xos qat’iy ierarxik tuzilishga ega bo‘lgan sathlar tizimidan tashkil topadi. Mazkur sathlar o‘zaro uzviy bog‘liq holda tilning kommunikativ, kognitiv hamda ekspressiv vazifalarini to‘laqonli bajarishini ta’minlaydi. Xususan, tilning eng quyi, biroq eng muhim poydevor qismi hisoblangan fonetik-fonologik sath bevosita moddiy qobiq bilan bog‘liq bo‘lib, yuqori sath birliklari – morfemalar, leksemalar va sintaktik qurilmalarning shakllanishida asosiy qurilish materialini vazifasini bajaradi.

Shuningdek, nutq jarayonida tovushlarning akustik-artikulyatsion xususiyatlari hamda ularning ma’no farqlash imkoniyatlari tilshunoslikda fonetika va fonologiya fanlari doirasida alohida o‘rganiladi. Ayniqsa, fonema tushunchasining ilmiy muomalaga kirib kelishi tilni struktural jihatdan tadqiq etishda muhim burilish yasagan hodisalardan biri hisoblanadi [1, B. 14].

Fonetik-fonologik sath faqat alohida tovushlarning mexanik yig‘indisidan iborat emas, balki nutq oqimida o‘zaro munosabatga kirishuvchi, bir-biriga ta’sir ko‘rsatuvchi hamda shu asosda turli fonetik qonuniyatlarni – singarmonizm, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, eliziya va reduksiya kabi hodisalarni yuzaga keltiruvchi murakkab va dinamik tizimdir. Ushbu tizimni chuqur anglamasdan turib, tilning yuqori sathlarida yuz beruvchi morfonologik hamda leksik-semantik o‘zgarishlarning mohiyatini, ularning yuzaga kelish sabablarini va kognitiv asoslarini to‘liq ochib berish mushkuldir [2, B. 56].

Jahon va o‘zbek tilshunosligida fonetik-fonologik sathning nazariy asoslari asrlar davomida shakllanib va takomillashib kelgan. Bu jarayonda, ayniqsa, F. de Sossyurning til va nutq dixotomiyasi, I.A. Boduen de Kurtenening fonema haqidagi dastlabki qarashlari hamda N.S. Trubetskoyning fonologik oppozitsiyalar nazariyasi muhim metodologik ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligida A. G‘ulomov, G‘. Abdurahmonov, Sh. Shoabdurahmonov, A. Mahmudov va A. Abduazizov kabi olimlarning ilmiy izlanishlari natijasida o‘zbek tilining fonologik tizimi, unli va undosh fonemalar tasnifi, urg‘u hamda intonatsiya masalalari atroflicha tadqiq etilgan.

Mazkur tadqiqotda mavzuni yoritishda struktural tahlil, qiyosiy-tarixiy metod, tasviriy hamda distributiv tahlil usullaridan keng foydalanildi. Chunki tovush va fonema o'rtasidagi nozik farqlarni belgilash, allofonlarning nutqdagi o'rni hamda ularning pozitsion o'zgarishlarini aniqlash obyektiv va ilmiy asoslangan metodologik yondashuvni talab etadi [3, B. 112].

Tadqiqot metodologiyasining asosi sifatida til hodisalariga dialektik yondashuv tanlandi. Ya'ni fonetik sathdagi o'zgarishlar nafaqat lisoniy qonuniyatlar, balki ekstralingvistik omillar – ijtimoiy, hududiy va tarixiy jarayonlar bilan ham uzviy bog'liqlikda o'rganildi. O'zbek tili korpuslaridan olingan materiallarni statistik hamda funksional jihatdan tahlil qilish orqali fonemalarning chastotasi va ularning nutqdagi modifikatsiyalari yuzasidan aniq ilmiy xulosalarga kelish maqsad qilindi [4, B. 24].

O'zbek tilining fonologik tizimida unli va undosh fonemalarning o'ziga xos ierarxik munosabatlari hamda oppozitsion qatorlari mavjud bo'lib, ushbu oppozitsiyalar tilning ma'no farqlash imkoniyatlarini bevosita belgilaydi. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, hozirgi adabiy o'zbek tilida 6 ta unli fonema (/a/, /i/, /e/, /u/, /o', /o/) va 25 ta undosh fonema faol qo'llanadi. Ularning nutq oqimidagi distributiv xususiyatlari muayyan qonuniyatlarga bo'ysunadi va aynan shu qonuniyatlar o'zbek tilining artikulyatsion bazasini shakllantiradi [1, B. 89].

Quyida unli fonemalarning hosil bo'lish o'rni va usuliga ko'ra tizimlashgan holati aniq parametrlar asosida ko'rib chiqiladi:

1-jadval. O'zbek tili adabiy me'yorida unli fonemalar tasnifi

Unlilar turi (tilning holatiga ko'ra)	Lablangan (Lab ishtirokiga ko'ra)	Lablanmagan (Lab ishtirokiga ko'ra)
Old qator (til oldi)	-	/i/, /e/
O'rta qator (til o'rta)	/o'/	/a/
Orqa qator (til orqa)	/u/, /o/	-

Unli fonemalarning mazkur tasnifi nafaqat ularning akustik-artikulyatsion tabiatini, balki tarixiy taraqqiyot jarayonida turkiy tillarga xos bo'lgan singarmonizm hodisasining o'zbek adabiy tilida qay darajada caqlanib qolganini yoki qanday o'zgarishlarga uchraganini ham ko'rsatib beruvchi muhim omil hisoblanadi. Zero, turli fonetik o'zgarishlar, ayniqsa, fors-tojik va rus tillari kabi boshqa tizimdagi tillarning ta'siri natijasida o'zbek tilining unlilar tizimida muayyan siljishlar yuz bergan bo'lsa-da, fonologik jihatdan unlilar oppozitsiyasi hanuzgacha tilning asosiy lug'at boyligini tabaqalashtirishda markaziy rol o'ynamoqda [2, B. 105].

Shu bilan birga, undosh fonemalar tizimidagi korrelyativ munosabatlar ham alohida ilmiy tahlilni talab etadi. Xususan, jarangli va jarangsiz undoshlar oppozitsiyasi tilning fonologik qatlamida muhim ahamiyat kasb etib, ko'plab hollarda paronimik va omonimik qatorlarni farqlash vazifasini bajaradi. Mazkur holatlar quyidagi 2-jadvalda o'z aksini topgan.

2-jadval. O‘zbek tilida jarangli va jarangsiz undoshlarning korrelyativ juftliklari

Hosil bo‘lish o‘rni	Jarangli undosh fonema	Jarangsiz undosh fonema	Misol (ma’no farqlanishi)
Lab-lab	/b/	/p/	bar (mavjud) — par (pat)
Lab-tish	/v/	/f/	varaq – farq
Til oldi	/d/	/t/	dori – tori
Til oldi (sirg‘aluvchi)	/z/	/s/	zar (oltin) – sar (bosh)
Til orqa	/g/	/k/	gul (chechak) – kul (kulmoq)

Taqdim etilgan ilmiy ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilida tovush va ma’no munosabati nihoyatda nozik fonologik tizimga asoslangan bo‘lib, ayrim hollarda birgina undosh fonemaning jarangli yoki jarangsiz variantga almashishi leksemaning semantik mazmunini tubdan o‘zgartirishi mumkin. Bu esa, o‘z navbatida, avtomatlashtirilgan tarjima dasturlari hamda korpus lingvistikasida sun’iy intellekt asosida so‘zlarni tanish jarayonida fonologik tahlil modullarining yuqori aniqlik bilan ishlashini talab etuvchi muhim omillardan biridir [4, B. 156].

Olib borilgan nazariy va amaliy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tilning fonetik-fonologik sathi oddiy tovushlar yig‘indisidan iborat emas, balki o‘ziga xos ichki qonuniyatlar, qat’iy ierarxik munosabatlar hamda oppozitsiyalar tizimiga asoslangan murakkab lingvistik tizimdir. Tilning barcha yuqori sathlari — morfologik, sintaktik, semantik va uslubiy qatlamlar — aynan shu fonologik poydevor asosida shakllanadi va faoliyat yuritadi.

Unli va undosh fonemalarning tasnifiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek adabiy tilidagi har bir fonema o‘zining fonologik pozitsiyasi hamda akustik-artikulyatsion xususiyatlari orqali nutq jarayonida nafaqat axborotni moddiy shaklda ifodalash vositasi, balki leksik birliklar ma’nosini differentsiatsiya qilish, emotsional-ekspressiv bo‘yoqdorlikni yuzaga chiqarish kabi muhim funksiyalarni ham bajaradi.

Kelgusida ushbu fonetik-fonologik qonuniyatlarni sun’iy intellekt tizimlari va nutqni avtomatik tanish (*Speech-to-Text*) texnologiyalari bilan integratsiya qilish, kompyuter lingvistikasi doirasida o‘zbek tilining milliy korpusiga asoslangan avtomatik lug‘atlar hamda transkripsiya generatorlarini yaratish nazariy va amaliy tilshunoslikning eng dolzarb hamda strategik yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A. – O‘zbek tilining fonologiyasi va morfonologiyasi – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
2. Trubetskoy N. S. – Fonologiya asoslari – Moskva: Progress, 1960.
3. Mahmudov N., Nurmonov A. – O‘zbek tilining nazariy grammatikasi – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2006.
4. Qo‘chqortoyev I. – Tilshunoslikka kirish – Toshkent: Universitet, 2000.

